

Έρ ε ι σ μ α / Ereisma

*Ακαδημαϊκό Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Academic Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 1 / **Issue 1**

Ιούνιος 2020 / **June 2020**

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Κυβέλη Ζαχαρίου** | Cover photo © **Kiveli Zachariou**

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Ελπίδα Βόγλη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου, Κωνσταντίνα Τορτομάνη, Βασιλική Φίλιου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • ISSN: 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the History and Ethnology Department, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara, Elpida Vogli • **Issue Editors:** Vassiliki Filiou, Athena Syriatou, Konstantina Tortomani • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • ISSN: 2732-6195

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ, Για μια ιστορία της καθημερινής ζωής του πολέμου και της Κατοχής σε τοπικό επίπεδο: Ζητήματα μεθοδολογίας με βάση το αρχείο του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης	5
ΕΛΕΝΗ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Η μάχη των τροφίμων: Ο επισιτισμός της κατοχικής Θεσσαλονίκης σύμφωνα με το αρχείο της ΑΥΕΜ (1941-1945)	15
ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΜΑΡΚΟΥ, Η έννοια του λαϊκισμού και η περίπτωση της ελληνικής ριζοσπαστικής αριστεράς	24
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Η ιδεολογική λειτουργία του σχολικού βιβλίου στη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας των μαθητών στο Ελληνικό Κράτος	43
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΗ, «Η Ασία ξεκινάει από τη Landstrasse»: η οριενταλιστική εικόνα της Αυστροουγγαρίας μέσα από την Βρετανική ταξιδιωτική λογοτεχνία του 19ου αιώνα	55
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΙΛΙΟΥ, Εικόνες από την αρχική εγκατάσταση των προσφύγων στο νομό Ροδόπης το 1923, σύμφωνα με το Αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών	72
ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΦΩΤΕΙΑΔΟΥ, Ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός και ιδεολογικοπολιτικοί κλυδωνισμοί στην Ελλάδα (1876-1878)	84
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ/APPENDIX	114

Εικόνες από την αρχική εγκατάσταση των προσφύγων στο νομό Ροδόπης το 1923, σύμφωνα με το Αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών

Βασιλική Φίλιου

Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ

Η αποκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Η ως σήμερα έρευνα μας έχει δώσει αξιόλογες μελέτες²³⁵, αλλά το συγκεκριμένο πρόβλημα εξακολουθεί να είναι ζητούμενο για ορισμένες περιοχές της ελληνικής επικράτειας, στις οποίες εγκαταστάθηκε ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων. Μία από αυτές τις περιοχές είναι η Θράκη, στην οποία, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, εγκαταστάθηκαν 100.000 περίπου πρόσφυγες, προερχόμενοι από την τουρκική Θράκη, από τη Μικρά Ασία και δευτερευόντως από την περιοχή του Πόντου²³⁶.

Για το ζήτημα της εγκατάστασης των προσφύγων στη Θράκη έχουμε ως σήμερα δύο αξιόλογες μελέτες που αμφότερες εκπονήθηκαν ως μεταπτυχιακές διατριβές στα πλαίσια των Προγραμμάτων Μεταπτυχιακών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Η πρώτη αφορά στο νομό Έβρου²³⁷, ενώ η δεύτερη στην περιοχή των Σαπών του νομού Ροδόπης²³⁸.

Από το 2015 και μετά στα πλαίσια των ερευνών για την εκπόνηση της διδακτορικής της διατριβής υπό την επίβλεψη του ομότιμου καθηγητή, κ. Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, με θέμα την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στο νομό Ροδόπης – που τότε περιλάμβανε και το σημερινό νομό Ξάνθης – η κα Βασιλική Φίλιου εντόπισε πλούσιο αρχειακό υλικό της Κοινωνίας των Εθνών, σχετικά με την αποκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή της Θράκης που κατέφθασαν στην περιοχή στα τέλη του 1922, το οποίο φυλάσσεται στο αρχείο του Οργανισμού των Ηνωμένων

²³⁵ Βλ. τη μελέτη του Ευστάθιου Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1994.

²³⁶ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός – Πρόσφυγες, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1933, στην ένδειξη «ν', Πίναξ 44».

²³⁷ Μαρία Νικολοπούλου, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στο νομό Έβρου (1922-1935). Στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης-ΠΜΣ «Επιστήμες της Αγωγής», Αλεξανδρούπολη 2008.

²³⁸ Βασιλική Φίλιου, *Η προσφυγική εγκατάσταση στο νομό Ροδόπης (1923-1930): Η περιοχή των Σαπών*, Νομική Σχολή-ΠΜΣ «Σπουδές ΝΑ Ευρώπης», Κομοτηνή 2014.

Εθνών, με έδρα τη Γενεύη. Ένα μικρό μέρος αυτού του αρχείου εντοπίστηκε επίσης ως αντίγραφο, στο αρχείο της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη.

Το υλικό αυτό αφορά τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν από τον Οκτώβριο του 1922 στη Θράκη, σύμφωνα με το οργανωμένο σχέδιο που συντάχτηκε για το σκοπό αυτό από τον ύπατο αρμοστή της ΚτΕ για τους πρόσφυγες, Δρ. Φρίντγιοφ Νάνσεν. Η εφαρμογή και η εκτέλεση αυτού του σχεδίου ανατέθηκε από τον Δρ. Νάνσεν, στον αναπληρωτή ύπατο αρμοστή, συνταγματάρχη George Divine Treloar και υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 1922-1923.

Η μελέτη του παραπάνω αρχειακού υλικού οδήγησε στην επίλυση προβλημάτων που αφορούν τον αριθμό των αγροτών προσφύγων που αποκαταστάθηκαν, τη γεωγραφική τους προέλευση, τον τρόπο της αποκατάστασής τους (στέγαση και επαγγελματική αποκατάσταση) και την ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη.

Ειδικότερα, στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται η περιγραφή του τρόπου με τον οποίο αποκαταστάθηκαν οργανωμένα από τη Γενική Διοίκηση Θράκης, σε συνεργασία με την ΚτΕ, 10.000 περίπου πρόσφυγες, στην διαθέσιμη πεδιάδα που εκτεινόταν στα 12 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Κομοτηνής, «μεταξύ Κομοτηνής και Πόρτο Λάγους» και ανάμεσα στην Κομοτηνή και στο χωριό «Θρυλλόριο», του οδικού δικτύου «Κομοτηνής - Σαπών - Αλεξανδρούπολης».

Στα δύο πρώτα χρόνια μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-1924) κατέφθασαν στην ελληνική επικράτεια 1.221.849 πρόσφυγες²³⁹, από τις περιοχές της Μικράς Ασίας, της ανατολικής Θράκης και του Πόντου. Σύμφωνα με την απογραφή που διενήργησε το κράτος τον Απρίλιο του 1923, από το σύνολο των προσφύγων, οι 100.000 πρόσφυγες²⁴⁰ περίπου εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Θράκης, ενισχύοντας κατά 50% το σύνολο του πληθυσμού των αστικών, ημιαστικών και αγροτικών περιοχών.

Πέντε χρόνια αργότερα, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, η πληθυσμιακή αντιστοιχία μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων κατοίκων της Θράκης, περιορίστηκε στο 1/3, αφού σε

²³⁹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ό.π.

²⁴⁰ Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923, Αριθμός Προσφύγων κυρωθείς διά του από 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1923, στην ένδειξη «σελίς θ'». Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, το σύνολο των προσφύγων που κατέφθασε στην περιοχή της Θράκης ανερχόταν στις 99.913 άνδρες και γυναίκες, που προστέθηκαν στους ήδη υπάρχοντες 116.879 κατοίκους. (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1921, σ.268).

σύνολο 300.000 κατοίκων,²⁴¹ οι 100.000²⁴² περίπου ήταν πρόσφυγες. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, στον τότε νομό Ροδόπης που περιελάμβανε και τον σημερινό νομό Ξάνθης εγκαταστάθηκαν συνολικά 59.778 πρόσφυγες. Από αυτούς οι 20.707 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση της Κομοτηνής προέρχονταν κυρίως από την ανατολική Θράκη και δευτερευόντως από τη Μικρά Ασία και τη Βουλγαρία²⁴³. Οι 5.683²⁴⁴ πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση των Σαπών προέρχονταν κυρίως από την ανατολική Θράκη και δευτερευόντως από τη Βουλγαρία και τέλος, οι 33.388²⁴⁵ πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση της Ξάνθης προέρχονταν από την ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία.

Οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία που κατέφθασαν με ατμόπλοια στα θρακικά λιμάνια της Αλεξανδρούπολης και του Πόρτο Λάγους κατευθύνθηκαν κυρίως προς τα αστικά κέντρα της Αλεξανδρούπολης, της Κομοτηνής και της Ξάνθης. Συγκεκριμένα, κατά τη μετακίνησή τους από τα λιμάνια με προορισμό την πόλη της Κομοτηνής και της Αλεξανδρούπολης, ακολούθησαν προφανώς την οδική αμαξωτή αρτηρία «Αλεξανδρούπολη -Μάκρη-Μαρώνεια-Κομοτηνή»²⁴⁶, η

²⁴¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός Πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος, β' έκδοσις, περιέχουσα τας μέχρι τέλους του έτους 1934 Διοικητικές Μεταβολάς, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1935, σ. 95, 311. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή το σύνολο των κατοίκων του νομού Ροδόπης άγγιζε τους 179.462 κατοίκους (άνδρες και γυναίκες), ενώ το σύνολο των κατοίκων του νομού Έβρου άγγιζε τους 124.417 κατοίκους.

²⁴² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928..., ό.π., σ. 453,454. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, το σύνολο των προσφύγων του νομού Ροδόπης άγγιζε τους 59.778 πρόσφυγες (άνδρες και γυναίκες), ενώ το σύνολο των προσφύγων του νομού Έβρου άγγιζε τους 47.829 πρόσφυγες

²⁴³ *Ο.π.*, σ. 454. Το σύνολο των προσφύγων που εγκαταστάθηκε στην υποδιοίκηση της Κομοτηνής άγγιζε τις 20.707 (άνδρες και γυναίκες), από τους οποίους οι 2.790 κατέφθασαν πρόσφυγες στην περιοχή πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Από τους υπόλοιπους 17.917 πρόσφυγες, οι 12.582 προέρχονταν από την ανατολική Θράκη, 3.328 προέρχονταν από τη Μικρά Ασία, 1.372 προέρχονταν από τη Βουλγαρία, 151 από τον Πόντο, 332 από τον Καύκασο, 117 από την Κωνσταντινούπολη, 29 από τη Ρωσία, 3 από τη Σερβία και 3 από την Αλβανία.

²⁴⁴ *Ο.π.* Από τους 5.683 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση των Σαπών, οι 440 πρόσφυγες κατέφθασαν στην περιοχή πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. (Στο ίδιο). Από τους υπόλοιπους 5.243 πρόσφυγες, οι 3.345 προέρχονταν από την ανατολική Θράκη, οι 887 από τη Βουλγαρία, 426 από τη Μικρά Ασία, 351 από τον Πόντο, 213 από τον Καύκασο, 5 από την Κωνσταντινούπολη, 10 από τη Ρωσία, 4 από τη Σερβία και 2 από την Αίγυπτο.

²⁴⁵ *Ο.π.* Από τους 33.388 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση της Ξάνθης, οι 3.222 πρόσφυγες κατέφθασαν στην περιοχή πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. (Στο ίδιο). Από τους υπόλοιπους 30.166 πρόσφυγες, οι 14.874 προέρχονταν από την ανατολική Θράκη και οι 10.683 προέρχονταν από τη Μικρά Ασία, οι 2.956 από τον Πόντο, 553 από τη Βουλγαρία, 572 από τον Καύκασο, 225 από την Κωνσταντινούπολη, 286 από τη Ρωσία, 5 από τη Σερβία, 7 από την Αλβανία, 2 από τη Ρουμανία και 3 από την Αίγυπτο.

²⁴⁶ Βασίλειος Κιουτσούκος, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: χωρικές όψεις της ενσωμάτωσης της Θράκης, τόμ. Ι*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2012, σ. 263. Οι τίτλοι βιβλίων με πλάγια γράμματα.

οποία είχε επισκευαστεί το καλοκαίρι του 1920, καθώς και την οδική αρτηρία «Ξάνθη- Κομοτηνή- Αλεξανδρούπολη».

Από την άλλη, οι πρόσφυγες που είχαν έρθει με τις ζώηλατες άμαξές τους από την ανατολική Θράκη κατέφθασαν στην περιοχή είτε ακολουθώντας τον απερχόμενο ελληνικό στρατό²⁴⁷ είτε σιδηροδρομικώς με προορισμό τους σταθμούς της Κομοτηνής, της Ξάνθης, της Αλεξανδρούπολης, των Σερρών, της Δράμας και της Καβάλας²⁴⁸.

Η πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων ήταν πρόχειρη και υποτυπώδης και περιλάμβανε τη δημιουργία παραπηγμάτων και την κάλυψη των βασικών τους αναγκών (στέγαση, συσσίτια, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη), με τη στήριξη της Διευθύνσεως Περιθάλψεως Θράκης²⁴⁹, του Ταμείου Περιθάλψεως των Προσφύγων και τη βοήθεια διαφόρων φιλανθρωπικών οργανώσεων²⁵⁰.

²⁴⁷ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου {στο εξής ως ΑΕΒ}, Κατάλοιπα Μαρίκας Βενιζέλου, φάκελος 1-166. Σε αντίγραφο της αναφοράς της Στρατιάς Θράκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών και τη Γενική Διοίκηση Θράκης (14 Οκτωβρίου 1922) που υπάρχει στον ίδιο φάκελο και φέρει την υπογραφή του υποστράτηγου της Στρατιάς Θράκης, Κωνσταντίνου Νίδερ, αναφέρονται περιστατικά επιθέσεων από οθωμανούς κατοίκους της ανατολικής Θράκης εις βάρος των ελλήνων κατοίκων και του ελληνικού στρατού που εγκατέλειπαν την περιοχή. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως «οθωμανοί κάτοικοι του χωριού Σπαρτάκιοι κειμένου μεταξύ Χαριουπόλεως και Μακράς Γέφυρας επετέθησαν ενόπλιως κατά διερχομένων προσφύγων...», ενώ σε άλλο σημείο αναφέρεται πως «...εν τη περιοχή (Σεϊντλέρ) εικοσάς τούρκων εφίππων και πεζών επετέθη κατά προσφυγικής φάλλαγος και αφήρπασε 4 βόας και έναν αραμπάν...».

²⁴⁸ Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 030-170. Σε έγγραφο του ίδιου φακέλου αναφέρεται πως η αναχώρηση των προσφύγων από τους σιδηροδρομικούς σταθμούς της ανατολικής Θράκης ήταν οργανωμένη. Αρχικά, καταμετρήσαν ο αριθμός των οικογενειών που επρόκειτο να αναχωρήσουν, έπειτα δηλωνόταν ο σταθμός της άφιξής τους στην ελληνική Θράκη και τέλος, συντάσσονταν κατάλογοι με το συνολικό αριθμό των προσφυγικών οικογενειών για κάθε νομό της ανατολικής Θράκης που επρόκειτο να αποχωρήσουν σιδηροδρομικώς. (Ο αριθμός αυτών των προσφυγικών οικογενειών βρίσκεται υπό μελέτη).

²⁴⁹ Η Διεύθυνση Περιθάλψεως Θράκης δημιουργήθηκε το 1920, είχε ως έδρα την Κομοτηνή, ενώ υπηρεσίες περιθάλψεως ιδρύθηκαν την ίδια εποχή στην Ξάνθη, στην Αλεξ/πολη, στο Διδυμότειχο και την Ορεστιάδα. Στόχος της ελληνικής διοικήσεως Θράκης εκείνο το διάστημα, ήταν η παλιννόστηση και η περίθαλψη των προσφύγων που είχαν εγκαταλείψει τη Θράκη, την περίοδο της προσάρτησής της στη βουλγαρική διοίκηση (1913-1918). Δημήτριος Σβολόπουλος, *Η Θράκη υπό ελληνικήν διοίκησιν, Κωνσταντινούπολις 1922*, σ.14,52.

²⁵⁰ *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μετάφραση Φιλοκτίτης και Μαρία Βεϊνόγλου, Αθήνα, Τροχαλία 1997 (ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης που έγινε στη Γενεύη το 1926 από την Κοινωνία των Εθνών), σ.12. Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις που βρίσκονταν στην περιοχή της Θράκης ήταν οι “All British Appeal”, παράρτημα της μεγαλύτερης οργάνωσης “Save the Children Found”, καθώς και ο βρετανικός Ερυθρός Σταυρός. Σημαντική ήταν η οικονομική στήριξη και των φιλανθρωπικών οργανώσεων, “Near East Relief” και “Society of Friends”. Σύμφωνα με την αναφορά του συνταγματάρχη Treloar, αναπληρωτή Υπάτου Αρμιοστή, εντεταλμένου του Δρ. Νάνσεν στη Θράκη για την εγκατάσταση των προσφύγων, η δράση των φιλανθρωπικών οργανώσεων, κατά τη γνώμη του, στηρίζονταν σε λύσεις προσωρινές, οι οποίες αντί να καλυτερεύουν, επιδεινώναν την ομαλή εγκατάσταση των προσφύγων. Όπως ο ίδιος αναφέρει στον Νάνσεν, «... η δράση των φιλανθρωπικών οργανώσεων (στην Κομοτηνή), με την αδιάκοπη παροχή τροφίμων και άλλων εφοδίων, εκφυλίζει τους πρόσφυγες ...», οι οποίοι αρνούσαν να εργαστούν, συνηθίζοντας αυτήν την κατάσταση. Joelle Dalegre, *La Thrace Grecque: Populations et territoire, τόμος Α'*, Paris: L' Harmattan 1997, σ. 240.

Η εικόνα της προσωρινής στέγασης των προσφύγων στη Θράκη παρουσιάζεται μέσα από τις διαθέσιμες πηγές με δραματικό τρόπο. Ένα μέρος των προσφύγων που πρωτο-εγκαταστάθηκε στις πόλεις της Κομοτηνής, της Ξάνθης και της Αλεξανδρούπολης, διέμενε σε ενοικιαζόμενα δωμάτια και κατοικίες²⁵¹, ενώ ένα άλλο κατέλαβε εκτάσεις²⁵² (λαχανόκηπους, αμπέλια, καπνοχώρα και εκτάσεις με οπωροφόρα δέντρα), που βρίσκονταν περιμετρικά από τις πόλεις. Στη δεύτερη περίπτωση αρχικά στήθηκαν πρόχειρα παραπήγματα και λίγο αργότερα ξεκίνησαν να κατασκευάζονται οι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί²⁵³. Οι υποδομές των πόλεων ήταν σχεδόν ανύπαρκτες και αποτελούσαν «πρότυπον αρχηγόνου καταστάσεως», καθώς ήταν «απολύτως άγνωστα η ύδρευσις, ο φωτισμός, το σχέδιον πόλεως, η οδοποιΐα, οι υπόνομοι και η καθαριότης»²⁵⁴, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα ένα σχέδιο κρατικής μέριμνας, στη βάση του οποίου θα γινόταν η μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων.

²⁵¹ Γενικά Αρχεία του Κράτους του νομού Ροδόπης, ο τόμος «Υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, Διεύθυνσις Αποκαταστάσεως των Προσφύγων. Μητρώων των διαμενουσών επ' ενοικίω καθ' άπασαν χώραν αναποκατάστατων προσφυγικών οικογενειών, τόμος Β', Αθήναι, Απρίλιος 1962». Σύμφωνα με απόφαση του Υπουργείου Πρόνοιας, οι πρόσφυγες που διέμεναν σε ενοικιαζόμενα δωμάτια και κατοικίες, θα εντάσσονταν σταδιακά στο μέτρο της στεγαστικής αποκατάστασης. Η απόφαση αυτή όμως, δεν εφαρμόστηκε άμεσα και το έτος 1960, το σύνολο των αναποκατάστατων προσφυγικών οικογενειών που διέμεναν σε ενοικιαζόμενους χώρους, άγγιζε τις 93 στο νομό Ροδόπης και τις 158 στο νομό Ξάνθης. (Στο ίδιο, ό.π., σ. 5). Τελικά, μετά από έντονες διαμαρτυρίες του «Συλλόγου των αναποκατάστατων προσφυγικών οικογενειών, διαμενουσών επ' ενοικίω», αποφασίστηκε από τη Διεύθυνση Αποκαταστάσεως των προσφύγων (στις 11/7/1966), η εφαρμογή ενός προγράμματος αυτοστεγασίας των οικογενειών του νομού Ροδόπης, που διέμεναν σε ενοικιαζόμενα οικήματα και το οποίο περιλάμβανε την απογραφή αυτών των οικογενειών, αλλά και των αδιάθετων οικοπέδων, προκειμένου να παραχωρηθεί σ' αυτές τις οικογένειες πρώτα το οικοπέδο και σε δεύτερο στάδιο, να ανεγερθεί και η κατοικία. Αποκεντρωμένη Διοίκηση νομού Ροδόπης (στο εξής ως ΑΔΡ), τόμος «Οικόπεδα προς αποκατάστασιν των προσφύγων, Παραχώρησις οικοπέδου τελωνείου», το έγγραφο « Απόφασις της Διευθύνσεως Αποκαταστάσεως των Προσφύγων, Υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, Εν Αθήναις τη 11/7/1966. Περί εφαρμογής προγράμματος στεγαστικής αποκαταστάσεως των εν τη περιφέρειά του νομού Ροδόπης διαμενουσών αναποκατάστατων προσφυγικών οικογενειών, διά της παραχωρήσεως αυτοίς μόνον οικοπέδω».

²⁵² Αποκεντρωμένη Διοίκηση νομού Ροδόπης {στο εξής ως ΑΔΡ}, βλ. το έγγραφο «Πίνακες ΕΑΠ. Κατάστασις εμφανίονσα τους Αστικούς Προσφυγικούς Συνοικισμούς» στο φάκελο «Οικόπεδα προς αποκατάστασιν των προσφύγων. Παραχώρησις οικοπέδου τελωνείου». Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, ένα τμήμα της έκτασης στην οποία κατασκευάστηκε ο ΑΠΣ των « Βορειοθρακικών» της Κομοτηνής, είχε καταληφθεί από πρόσφυγες και χρησιμοποιούνταν ως λαχανόκηπος, ενώ άλλα κατειλημμένα τμήματα των ΑΠΣ είχαν οπωροφόρα δέντρα. Το ίδιο συνέβαινε και στους ΑΠΣ της Ξάνθης, γιατί η υγρασία του θρακικού εδάφους επέτρεπε τις παραπάνω καλλιέργειες. Β. Κιουτσούκος, ό.π., σ. 437.

²⁵³ Τα κτηματολογικά και τοπογραφικά διαγράμματα των ΑΠΣ της Κομοτηνής και της Ξάνθης, φυλάσσονται στις σημερινές Διευθύνσεις των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων των νομών Ροδόπης και Ξάνθης αντίστοιχα.

²⁵⁴ Ευρυπίδη Χασηρτζόγλου, «Απολογισμός δράσεως και πρόγραμμα Δημάρχου Ξάνθης, Ευρυπίδου Χασηρτζόγλου κατά τας δημοτικές εκλογάς 1929», *Θρακικά Χρονικά* 12 (1963), 189-196. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο οποίος διετέλεσε δήμαρχος Ξάνθης κατά τη χρονική περίοδο 1924-1928, στην πόλη το 1924 επικρατούσε έντονη λιψυδρία και η ύδρευση των κατοίκων γινόταν μόνο από μια κρήνη, η οποία όμως δεν επαρκούσε για όλο τον πληθυσμό, με αποτέλεσμα να γίνονται ομηρικές μάχες μεταξύ των κατοίκων. Αναφέρει επίσης, πως εξαιτίας της ανυπαρξίας του ηλεκτροφωτισμού των οδών, οι κάτοικοι κλείνονταν στα σπίτια τους με τη δύση του ηλίου, αφού στο κέντρο της αγοράς γίνονταν ληστείες και φόντοι.

Οι πρόσφυγες που βρίσκονταν διασκορπισμένοι στη θρακική ύπαιθρο κατέλαβαν εγκαταλειμμένα τσιφλίκια²⁵⁵ ή εγκαταστάθηκαν μέσα σε επιταγμένα οικήματα²⁵⁶, σε «στάβλους, κακές σκηνές και αυτοσχέδιες καλύβες»²⁵⁷, σε ενοικιαζόμενα δωμάτια και κατοικίες²⁵⁸. Τέλος, ορισμένοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις εγκαταλειμμένες κατοικίες των σλαβόφωνων κατοίκων, οι οποίοι εγκατέλειψαν την περιοχή είτε με το μέτρο του εκτοπισμού που εφάρμοσε το πρώτο τρίμηνο του 1923 η Στρατιωτική Διοίκηση Θράκης είτε με την εκούσια ανταλλαγή των

²⁵⁵ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φάκελος 035-103, το έγγραφο «Πίναξ εμφανίων τα παρά του Δημοσίου μέχρι σήμερον καταληφθέντα ως εγκαταλειμμένα τσιφλίκια της Δυτικής Θράκης». Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, το 1924 ο αριθμός των εγκαταλειμμένων τσιφλικιών της Θράκης ανερχόταν στις 91.045 στρέμματα, από τα οποία τα 43.915 στρ. βρίσκονταν στις τοποθεσίες «Γέλ- Βουργάζ, Κούμ- Τσιφλίκ, Διβανέ- Ελιάς, Οσκανλή, Αχήρκιοϊ και Κουλακλή» της Ορεστιάδας. (Σύμφωνα με τον πίνακα με τις μετονομασίες των οικισμών της Θράκης κατά την περίοδο της ελληνικής διακυβέρνησής της (1920-1922), που υπάρχει δημοσιευμένος στο έργο του Κωνσταντίνου Βακαλόπουλου, Η θρακική έξοδος 1918-1922. Από τη γενοκτονία, την παλιννόστηση, το Ταγιάρικο καθεστώς και την απελευθέρωση, στο δεύτερο ξεριζωμό, Θεσσαλονίκη, Αντωνίου Σταμούλη 2003, σ. 219-220, πρόκειται για τα χωριά Αμπελάκια-Κουλακλή, Άρζος-Κουλακλή Τσιφλίκ, Αχυροχώρι- Αχήρκιοϊ, Δύμη-Οσμανλή Τσιφλίκ, Ελιά-Δεβανέ Ελιάς και Πύργος-Γελλή Μπουργάζ). Επίσης, άλλα 10.730 στρ. βρίσκονταν στις τοποθεσίες « Σεϊμέν και Ουρλή» του Διδυμοτείχου (στον πίνακα με τις μετονομασίες, ό.π., εντοπίστηκε μόνο το χωριό Θούριον- Ουρλή, στη σ.228), 400 στρ. στην περιοχή « Χοροζλού» της Ξάνθης (πρόκειται για το χωριό Πετεινός- Χοροζλού, βλ. στον πίνακα με τις μετονομασίες, ό.π., σ.252) και 36.000 στρ. στην τοποθεσία «Ιμαρέτ» της Κομοτηνής (πρόκειται για το σημερινό χωριό Ίμερος- Ιμαρέτ τσιφλίκ, βλ. στον πίνακα με τις μετονομασίες, ό.π., σ.247).

²⁵⁶ Παναγιώτης Γιαννακούρος, *Αγροτική Νομοθεσία μετά διατάξεων Προσφυγικής Νομοθεσίας, γ' έκδοση*, Αθήνα 1984, σ. 161, άρθρο 140, πργρ. 3^α. Με νομοθετικό διάταγμα που εκδόθηκε στις 17/11/1922 για την προσωρινή στέγαση των προσφύγων, επιτράπηκε η επίταξη μέρους ή συνόλου των οικημάτων που δεν κατοικούνταν ή δεν χρησιμοποιούνταν από τον ιδιοκτήτη, με αποζημίωση των φυσικών δικαιούχων ή ιδιοκτητών. Με νέο διάταγμα (23/11/2017), ο Υπουργός Περιθάλψεως αν έκρινε, πως η προσωρινή στέγαση των προσφύγων δεν καλυπτόταν πλήρως από το προηγούμενο διάταγμα, είχε τη δυνατότητα να εφαρμόσει την επίταξη σε κατοικούμενα ή κατ' άλλον τρόπο χρησιμοποιούμενα οικήματα. (Στον ίδιο, ό.π., άρθρο 140, πργρ. 3β. Τα παραπάνω μέτρα των επιτάξεων, αλλά και των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων, εφαρμόστηκαν από τον γενικό διοικητή, Σπύρο Δάσιο, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση των μουσουλμάνων κατοίκων- δικαιούχων. (Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 371-003-004, έγγραφο 173/4. Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, ο Σπ. Δάσιος σε έκθεσή του προς τα Υπουργεία Εξωτερικών, Γεωργίας και Προνοίας (3/3/1924) χαρακτηρίζει ως «παράλογη» τη διαμαρτυρία των μουσουλμάνων κατοίκων για την επιβολή των παραπάνω μέτρων, εφόσον το κράτος εφαρμόζει « τη συνταγματικήν διάταξιν περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως λόγω κοινής ωφελείας, (άρθρο 18 του Συντάγματος)» και πως τα συνταγματικά άρθρα αναφέρονται σε όλους τους Έλληνες πολίτες, μηδενός εξαιρουμένου, ειδάλλως τίθεται «ζήτημα προνομιακής μεταχείρισης» και συνεπώς της εξαίρεσης των μουσουλμάνων κατοίκων από το Σύνταγμα. Το μέτρο ωστόσο των επιτάξεων και των απαλλοτριώσεων δεν εφαρμόστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα (περιορίστηκε σημαντικά από το καλοκαίρι του 1923), ενώ το καθεστώς της συμβίωσης μεταξύ των προσφύγων και των μουσουλμάνων κατοίκων, τερματίστηκε επίσημα το 1928. J. Dalegre, ό.π., σ. 101-104.

²⁵⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 042-70, το έγγραφο 4115 « Societe Des Nations. Refugies du Proche- Orient. Colonies de refugies de la Thrace Occidentale. Repport du Dr. Nansen, Haut- Commissaire pour les refugies», 1923, σ.1.

²⁵⁸ Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 235-23, το έγγραφο 173/23. Πρόκειται για μια έκθεση των μουσουλμάνων βουλευτών της δυτικής Θράκης, Αλή Γκαλήπ, Νιγιατζή Μουμοζή, Αλή Ριζά και Χαλήλ Καρατσανλή (3/3/1931), προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, με την οποία εκφράζουν τα παράπονα των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής για την καθυστέρηση της καταβολής των ενοικίων και της αποζημίωσης των επιταγμένων και απαλλοτριωμένων οικημάτων τους.

ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών που προέβλεπε η Συνθήκη του Νειγύ που είχε υπογραφεί τον Μάιο του 1919²⁵⁹.

Στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της εγκατάστασης των προσφύγων, το κράτος ζήτησε την ηθική και υλικο-τεχνική υποστήριξη της Κοινωνίας των Εθνών και αποφασίστηκε η δημιουργία ενός αυτόνομου Γραφείου Εγκατάστασης των Προσφύγων²⁶⁰. Μέχρι την οργάνωση και την ανάληψη δράσης από το εν λόγω Γραφείο (Ιούλιος 1923), ο Ύπατος Αρμοστής, Δρ. Νάνσεν, εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη αποφάσισε να λύσει το πρόβλημα της προσφυγικής εγκατάστασης. Γι' αυτό έστειλε τον Αναπληρωτή ύπατο Αρμοστή, στρατηγό Treloar, στη Θράκη και του ανέθεσε, με τη βοήθεια των τοπικών αρχών, το δύσκολο έργο της εγκατάστασης των προσφύγων με μόνιμο πια χαρακτήρα²⁶¹.

Πράγματι, στις αρχές του Νοέμβρη του 1922, ο Treloar έφθασε στην Αλεξανδρούπολη²⁶² και αντικρίζοντας τον τεράστιο όγκο των προσφύγων της πόλης, αποφάσισε να θέσει σε εφαρμογή ένα πειραματικό σχέδιο εγκατάστασης, το οποίο αποδείχτηκε απόλυτα επιτυχές και εφαρμόστηκε κατόπιν σε όλη τη Θράκη.

Τα βασικά σημεία αυτού του πειραματικού σχεδίου περιλάμβαναν αρχικά την παραχώρηση δημοσίων εκτάσεων από την πλευρά της Πολιτείας και την οριοθέτησή τους, με σκοπό να δημιουργηθούν καταυλισμοί, στους οποίους οι πρόσφυγες θα εγκαθίσταντο αρχικά σε σκηνές²⁶³. Παράλληλα, θα κατασκευάζονταν ταυτόχρονα μέσα στους καταυλισμούς οι πρώτες προσφυγικές κατοικίες, ενώ οι ήδη χρησιμοποιούμενες σκηνές θα μεταφέρονταν σε άλλη περιοχή, για να στεγαστούν άλλοι πρόσφυγες. Η ολοκλήρωση της κατασκευής των οικιών σε κάθε καταυλισμό, θα σήμαινε τη μετατροπή του σε αγροτικό προσφυγικό χωριό.

²⁵⁹ Κωνσταντίνος Γεραγός, *Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922*, Κατερίνη, Μάτι 2005 (ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης: Εν Αθήναις, τυπογραφείον «Εστία» 1925), σ. 54,94. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής στη Θράκη (913-1918) εγκαταστάθηκαν στη Θράκη, κυρίως στα χωριά που βρίσκονταν μεταξύ των υποδιοικήσεων Σαπών και Αλεξανδρούπολης, 26.000 περίπου Βούλγαροι, προερχόμενοι από την «Παλαιά Βουλγαρία», τη Μακεδονία, την ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία. Οι βούλγαροι κάτοικοι εγκατέλειψαν την περιοχή με το μέτρο του εκτοπισμού της Στρατιωτικής Διοίκησης Θράκης (Ιανουάριος- Μάρτιος 1923) και κατόπιν με την εκούσια ανταλλαγή των ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών που προέβλεπε η συνθήκη του Νειγύ. Στη Θράκη, η εκούσια ανταλλαγή εφαρμόστηκε κατά το χρονικό διάστημα 1925-1926 και ολοκληρώθηκε το 1930, με το μεγαλύτερο μέρος των βουλγάρων κατοίκων να εγκαταλείπει την περιοχή. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό, βλ. στον Ιάκωβο Μιχαηλίδη, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912- 1930)*. Ο πόλεμος των στατιστικών, Αθήνα, Κριτική 2003, σ. 107-108, 113, 150 και 151-160.

²⁶⁰ J. Dalegre, *ό.π.*, σ.239.

²⁶¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 042-70, το έγγραφο 4115, *ό.π.*, σ. 1.

²⁶² J. Dalegre, *ό.π.*, σ.240.

²⁶³ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.2.

Επόμενος στόχος του σχεδίου ήταν η δημιουργία κέντρων υγείας για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων και τέλος, η επαγγελματική τους απασχόληση και η μετατροπή τους σε υπολογίσιμη παραγωγική δύναμη της περιοχής, ώστε να ενταχθούν ομαλά στον κοινωνικό ιστό²⁶⁴.

Στην περίπτωση της Αλεξανδρούπολης, ο πρώτος καταυλισμός δημιουργήθηκε σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από τον σιδηροδρομικό σταθμό και μέσα σε λίγες ημέρες κατόρθωσε να φιλοξενήσει 2.000 άτομα σε 300 σκηνές²⁶⁵. Με εντολή του Treloar, οι πρόσφυγες κατασκεύασαν τους φούρνους αρτοπαρασκευασμάτων και τους χώρους εστίασης²⁶⁶. Σύντομα, ο νομάρχης επισκέφθηκε τον καταυλισμό για να αναζητήσει εργατικό δυναμικό. Από το σύνολο των κερδών των προσφύγων, το 10% καταβάλλονταν στο προσφυγικό ταμείο του καταυλισμού, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του καταυλισμού²⁶⁷.

Στα μέσα του Νοέμβρη του 1922, ο Treloar επισκέφθηκε την Κομοτηνή και με τη στήριξη των τοπικών αρχών, αποφασίστηκε η εφαρμογή του σχεδίου της εγκατάστασης 10.000 προσφύγων, σε μια πεδινή ζώνη, συνολικής έκτασης 100.000 στρεμμάτων²⁶⁸, η οποία βρισκόταν «ανάμεσα στην Κομοτηνή και το Πόρτο Λάγος²⁶⁹ και ανάμεσα στην Κομοτηνή και στο Θρυλλόριο προς το δρόμο των Σαπών²⁷⁰», «οριοθετημένη από τον μεγάλο οδικό άξονα Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη και Κομοτηνή-Ξάνθη»²⁷¹. Στην περίπτωση αυτή υπήρχε το πλεονέκτημα της ύπαρξης σιδηροδρόμου, ο οποίος αποτελούσε τμήμα της σιδηροδρομικής γραμμής Αλεξανδρούπολης-Ξάνθης²⁷².

Η συγκεκριμένη περιοχή, πέρα από την εμπορική της σημασία, επιλέχθηκε και για άλλους λόγους: «Το έδαφος ήταν παρθένο, υπήρχε άφθονο νερό»²⁷³, αλλά και άφθονη ξυλεία, από τα γύρω δάση της περιοχής, την οποία θα χρησιμοποιούσαν οι πρόσφυγες για να κατασκευάσουν τα σπίτια, καθώς και άλλα κτίρια του καταυλισμού. Επιπρόσθετα, η περιοχή θεωρούνταν ασφαλής σε ό,τι αφορά τις ληστρικές επιδρομές²⁷⁴.

²⁶⁴ *Ο.π.*

²⁶⁵ J. Dalegre, *ό.π.*, σ. 240.

²⁶⁶ *Ο.π.*

²⁶⁷ *Ο.π.*

²⁶⁸ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.3.

²⁶⁹ *Ο.π.*

²⁷⁰ J.Dalegre, *ό.π.*, σ. 241.

²⁷¹ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.3.

²⁷² *Ο.π.*, σ.4.

²⁷³ *Ο.π.*

²⁷⁴ *Ο.π.*, σ.3.

Η εγκατάσταση των προσφύγων σ' αυτήν την έκταση εφαρμόστηκε με τον ίδιο τρόπο που εγκαταστάθηκαν και οι πρόσφυγες κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό της Αλεξανδρούπολης: Αρχικά σε σκηνές, μέχρι την ολοκλήρωση των πρώτων οικιών, οπότε οι σκηνές θα μεταφέρονταν σε άλλη περιοχή προκειμένου να στεγαστούν άλλοι πρόσφυγες²⁷⁵.

Παράλληλα με την ίδρυση των πρώτων προσφυγικών καταυλισμών, στο κέντρο της περιοχής Κομοτηνής-Πόρτο Λάγους, στην τοποθεσία «Pazazli», δηλαδή στο σημερινό χωριό «Παλλάδιο», δημιουργήθηκε τον Ιανουάριο του 1923 ένα προσφυγικό νοσοκομείο, με χορηγία της βρετανίδας Λαίδης Rumbold, από την οποία πήρε και το όνομά του²⁷⁶. Το νοσοκομείο περιέθαλπε 9.000 πρόσφυγες ως το καλοκαίρι του 1923, οπότε και σταμάτησε τη λειτουργία του, ελλείψει χρημάτων, αφού εξαντλήθηκαν τα χρήματα που είχε χορηγήσει η βρετανίδα λαίδη²⁷⁷.

Μέχρι τα μέσα του Απριλίου του 1923, οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στα χωριά της πεδινής έκτασης μεταξύ της Κομοτηνής και του Πόρτο Λάγους, δηλ. « Mourhain (Παραδημή), Sougourlou (Κρανοβούνιον), Urunbeyli (Ρηγόπουλον), Biatli (Παγούρια), Kir Chiflik (Νέο Καβακλί), Phanan (Φανάρι)»²⁷⁸ και «Ana-keuy (Μητρικόν), Ortadji (Αμβροσία), Orta Kislar (Πόρπη), Meshler (Μέση), Karabunar (Γλυκονέρι), Tere Tchiflik (Ποταμιά)»²⁷⁹ της πεδινής

²⁷⁵ Ο.π., σ.4.

²⁷⁶ Ο.π., σ.3.

²⁷⁷ J.Dalegre, *ό.π.*, σ. 246. Το νοσοκομείο στήθηκε στο λόφο του Παλλαδίου και δεν διέθετε μόνιμες κτιριακές υποδομές, αλλά μεγάλες σκηνές, εντός των οποίων βρίσκονταν τοποθετημένες 120 κλίνες και φαρμακευτικές αποθήκες. Διέθετε επίσης σε άλλες σκηνές, μαγειρεία και λουτρά. και Το νοσοκομείο περιέθαλπε πρόσφυγες με σοβαρές ασθένειες, όπως ο τύφος, η δυσεντερία, η φυματίωση και η πνευμονία και ήταν σε θέση να δέχεται πρόσφυγες σε ακτίνα 500 χιλιομέτρων. Υπήρχε βέβαια και το γενικό νοσοκομείο της Κομοτηνής, το οποίο περιέθαλπε πρόσφυγες και ντόπιους με ασθένειες μέτριας έντασης, ενώ τα σοβαρά περιστατικά μεταφέρονταν στο προσφυγικό νοσοκομείο του Παλλαδίου, προκειμένου ν' αντιμετωπιστεί μια ενδεχόμενη εξάπλωση επιδημίας. Περισσότερα για τη λειτουργία του προσφυγικού νοσοκομείου, βλ. στο Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.3 και σ.8. Για τη λειτουργία του δημοτικού νοσοκομείου Κομοτηνής, αλλά και του τρόπου ίδρυσης και λειτουργίας των ιατρικών κέντρων στα χωριά του νομού Ροδόπης, βλ. στο Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ. 21.

²⁷⁸ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.5. Σύμφωνα με το έγγραφο, στο χωριό «Mourhain» εγκαταστάθηκαν ως τα μέσα του Φεβρουαρίου του 1923, «462 πρόσφυγες, οι περισσότεροι εγκατεστημένοι σε τέντες και οι οποίοι είχαν στη διάθεσή τους 150 βοοειδή σε πολύ κακή κατάσταση, εξαιτίας της έλλειψης σανού». Στο χωριό «Sougourlou» εγκαταστάθηκαν «215 πρόσφυγες από τον Καύκασο, σε τέντες, έχοντας στη διάθεσή τους 50 βοοειδή σε κακή κατάσταση», στο χωριό «Urunbeyli» εγκαταστάθηκαν «85 πρόσφυγες σε αγροτικές φάρμες, έχοντας στη διάθεσή τους 20 βοοειδή», στο χωριό «Biatli» εγκαταστάθηκαν «222 πρόσφυγες σε αγροτικές φάρμες», στο χωριό «Kir Chiflik» εγκαταστάθηκαν «183 πρόσφυγες σε τέντες, έχοντας στη διάθεσή τους 12 βοοειδή», και τέλος, στο χωριό «Phanan» αναφέρεται ότι κατασκευάστηκε ένας προσφυγικός καταυλισμός για να φιλοξενήσει πρόσφυγες αγρότες και ψαράδες, αφού ήταν «ψαροχώρι».

²⁷⁹ J. Dalegre, *ό.π.*, βλ. τον πίνακα «Tableau 17: Etat des installations dans la plaine de Komotini en Avril 1923», στη σ. 243. Σύμφωνα με τον πίνακα, στο χωριό «Ana-keuy» τον Απρίλιο του 1923 εγκαταστάθηκαν 88 οικογένειες, στο χωριό «Ortadji» εγκαταστάθηκαν 91 οικογένειες, στο χωριό «Orta kislar» εγκαταστάθηκαν 52 οικογένειες, στο χωριό «Meshler» εγκαταστάθηκαν 61 οικογένειες, στο χωριό «Karabunar» εγκαταστάθηκαν 19 οικογένειες και τέλος, στο χωριό «Tere Tchiflik» εγκαταστάθηκαν 70 οικογένειες.

έκτασης μεταξύ της Κομοτηνής και του Πόρτο Λάγους, καθώς και στα χωριά «Kirlike Kiri 1 (Μπρόκτειον)» και « Kirlike Kiri 2 (Θρυλλόρειον)»²⁸⁰, τα οποία βρίσκονταν στο δρόμο Κομοτηνής – Σαπών.

Από τα παραπάνω χωριά, μεικτά, δηλαδή χωριά στα οποία ο πληθυσμός ήταν ντόπιοι και πρόσφυγες, ήταν η Παραδημή, το Κρανοβούνιον, το Ρηγόπουλον, τα Παγούρια, το Φανάρι, το Μητρικόν, η Αμβροσία, η Πόρπη, η Μέση και το Γλυκονέρι, ενώ καθαρά προσφυγικά χωριά, χωριά δηλαδή τα οποία δημιουργήθηκαν με την άφιξη και την εγκατάσταση των προσφύγων, ήταν το Νέο Καβακλί, η Ποταμιά, το Μπρόκτειον και το Θρυλλόρειον.

Σε ό,τι αφορά τον πληθυσμό αυτών των χωριών, από την απογραφή του Απριλίου του 1923, προκύπτουν τα εξής: Η Παραδημή είχε 442 πρόσφυγες (άντρες και γυναίκες), το Κρανοβούνιον 173, το Ρηγόπουλον 86, τα Παγούρια 214, το Φανάρι 226, το Μητρικόν 143, η Αμβροσία 505, η Πόρπη 204, η Μέση 273, το Γλυκονέρι 241, το Νέο Καβακλί 278 και η Ποταμιά 30 πρόσφυγες²⁸¹. Δυστυχώς, η παραπάνω αναφερόμενη απογραφή δεν μας δίνει στοιχεία για τους οικισμούς Μπρόκτειον και Θρυλλόρειον. Ωστόσο, από πίνακα όμως που δημοσιεύεται στην έκθεση του Νάνσεν και αφορά στον αριθμό των εγκατεστημένων προσφύγων στην πεδιάδα της Κομοτηνής, προκύπτει ότι τον Φλεβάρη του 1923 στα χωριά «Μπρόκτειον» και «Θρυλλόρειον» ήταν εγκατεστημένοι 248 και 100 πρόσφυγες αντίστοιχα.²⁸²

Το επόμενο στάδιο της αποκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή ήταν η επαγγελματική τους απασχόληση, προκειμένου να καλύψουν τις βιοποριστικές τους ανάγκες. Για το λόγο αυτό, η Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης δημιούργησε στα χωριά που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, αρμόδια γραφεία Εποικισμού με σκοπό τη διανομή γης στους πρόσφυγες και την παραχώρηση «αρότρων και τρακτέρ» και άλλων γεωργικών εφοδίων, προκειμένου η συγκομιδή της πρώτης σοδειάς να ολοκληρωθεί ως τα τέλη του Ιουλίου του 1923²⁸³.

Σύμφωνα με τους «Πίνακες Οριστικής Διανομής Γης της Ε.Α.Π.»²⁸⁴ το χρονικό διάστημα 1930-1931 διανεμήθηκαν στο νομό Ροδόπης, (που περιλάμβανε τις υποδιοικήσεις Κομοτηνής,

²⁸⁰ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.5.

²⁸¹ Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923, *ό.π.*, σ. 42-44.

²⁸² Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ. 5. Σύμφωνα με το έγγραφο, στο χωριό « Kirlike Kiri 1 (Μπρόκτειον)» εγκαταστάθηκαν « 248 πρόσφυγες Έλληνες της Μικράς Ασίας και Αρμένιοι, σε τέντες και έχοντας στη διάθεσή τους 182 βοοειδή», ενώ στο χωριό «Kirlike Kiri 2(Θρυλλόρειον)» εγκαταστάθηκαν 100 πρόσφυγες.

²⁸³ *Ο.π.*, σ. 2, 4.

²⁸⁴ Οι «Πίνακες της Οριστικής Διανομής Γης, ΕΑΠ, 1930-1931» φυλάσσονται στη σημερινή Διεύθυνση Πολιτικής Γης του νομού Ροδόπης, αλλά και στη Διεύθυνση Γεωργίας του σημερινού νομού Ξάνθης. Στο σημείο αυτό πρέπει

Σαπών και Ξάνθης) 200.000 περίπου στρέμματα γης , σε 30.000 περίπου αρχηγούς αγροτικών προσφυγικών οικογενειών, οι οποίοι φαίνεται πως εγκαταστάθηκαν σε 100 περίπου χωριά του νομού. Από τους ίδιους πίνακες πληροφορούμαστε πως στα περισσότερα χωριά παραχωρήθηκαν οι απαραίτητες εκτάσεις γης για τη δημιουργία γραφείων Εποικισμού και σχολείων.

Πέρα όμως από τις αγροτικές ασχολίες, αρκετοί πρόσφυγες των πόλεων και των χωριών της περιοχής ασχολήθηκαν και με αστικής φύσεως επαγγέλματα. Για τον λόγο αυτό απευθύνονταν στο «Γραφείο Αστικής Απασχόλησης»²⁸⁵ που δημιουργήθηκε στην Κομοτηνή το 1923 και είχε ως στόχο την εύρεση εργασίας για τους πρόσφυγες. Ειδικότερα, 611 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μεταξύ Κομοτηνής και Πόρτο Λάγους, απασχολήθηκαν σε έργα κατασκευής ή επισκευής δρόμων, στις μεταφορές, στην παραγωγή ασβέστη, στην παραγωγή ξυλάνθρακα, στην παραγωγή υφαντών, κεντημάτων, κουβερτών και ταπήτων (κυρίως οι χήρες των προσφύγων) και στη βιομηχανία μεταξιού (κυρίως οι πρόσφυγες από την Προύσα). Σύντομα, η αυξανόμενη παραγωγή και ζήτηση οδήγησε στη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων και στην αναζήτηση ιδιωτικών κεφαλαίων, προκειμένου αυτές να επεκταθούν²⁸⁶.

Σταδιακά, αντιμετωπίστηκαν όλες εκείνες οι ελλείψεις²⁸⁷ που ανάγκαζαν τους πρόσφυγες να μετοικήσουν σε άλλες περιοχές, (όπως για παράδειγμα ή έλλειψη σανού για τα ζώα, η έλλειψη σαπουνιών, ρούχων, κουβερτών), καθώς και τα λάθη από την πλευρά της διοίκησης²⁸⁸ (όπως για παράδειγμα η κακή σύνταξη χαρτών που οδηγούσε σε αποτυχημένη δημιουργία προσφυγικών καταυλισμών). Μέχρι το τέλος του καλοκαιριού του 1923, το πειραματικό και απόλυτα επιτυχημένο σχέδιο προσφυγικής εγκατάστασης του αναπληρωτή Υπάτου Αρμοστή, στρατηγού Treloar, εφαρμόστηκε στις μεγάλες πεδιάδες της Θράκης: Στην πεδιάδα μεταξύ της Κομοτηνής και του Πόρτο Λάγους, στην πεδιάδα μεταξύ Διδυμοτείχου και Ορεστιάδας και τέλος, στην πεδιάδα μεταξύ Ξάνθης και Πόρτο Λάγους.

Ταυτόχρονα, κατασκευάζονταν περιμετρικά των αστικών κέντρων της Κομοτηνής, της Αλεξανδρούπολης και της Ξάνθης οι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί. Τα πρόχειρα παραπήγματα έδωσαν τη θέση τους από τον Δεκέμβρη του 1923 στις πρώτες οικίες που κατασκευάστηκαν είτε

να διευκρινιστεί πως στην παρούσα εργασία δεν είναι δυνατό να αναφερθούν τα ονόματα των 100 περίπου οικισμών , τα οποία όμως καταγράφονται στους εν λόγω πίνακες .

²⁸⁵ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ. 6-7.

²⁸⁶ *Ο.π.*

²⁸⁷ J. Dalegre, *ό.π.*, σ. 241-245.

²⁸⁸ *Ο.π.*

από τους ίδιους τους πρόσφυγες είτε από τις εταιρείες της Ε.Α.Π. είτε, αργότερα, από τις κρατικές τεχνικές υπηρεσίες που συγκροτήθηκαν αμέσως μετά από τη διάλυση της Ε.Α.Π. το 1930.

Πέρα όμως από την φροντίδα της αποκατάστασης των προσφύγων που έφθασαν στην περιοχή αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Ε.Α.Π. και το κράτος ανέλαβαν το χρονικό διάστημα 1924-1930 να φροντίσουν για την αποκατάσταση και εκείνων των προσφύγων που έφθασαν στην περιοχή από τη Βουλγαρία στα πλαίσια της εκούσιας ανταλλαγής των ελληνο-βουλγαρικών πληθυσμών, που προσδιόριζε η συνθήκη του Νεϊγύ²⁸⁹.

Συμπερασματικά, καταλήγουμε ότι, το οργανωμένο σχέδιο για την αποκατάσταση 10.000 αγροτών προσφύγων στην περιφέρεια της Κομοτηνής από την ΚτΕ αποδείχτηκε απόλυτα επιτυχημένο, ως προς τη στεγαστική πολιτική, την ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη και την επαγγελματική τους αποκατάσταση, με αποτέλεσμα να επεκταθεί και σε άλλες διαθέσιμες πεδιάδες της Θράκης για την αποκατάσταση άλλων προσφύγων, όπως ήταν η πεδιάδα «μεταξύ Διδυμοτείχου και Ορεστιάδας» και «Ξάνθης-Πόρτο Λάγους».

Το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων συνεχίστηκε από το 1924 έως το 1930 από την Επιτροπή Αποκατάστασης των Προσφύγων και μετά από τη διάλυσή της (1930) από την ελληνική κυβέρνηση. Ενώ η αγροτική προσφυγική αποκατάσταση φαίνεται πως ολοκληρώθηκε στη Θράκη στα τέλη της δεκαετίας του 1930, η αστική προσφυγική αποκατάσταση κράτησε αρκετές δεκαετίες, «σκαλώνοντας» σε πολεοδομικές αυθαιρεσίες, γραφειοκρατικές δυσκολίες και νομικές παρερμηνείες. Το γεγονός αυτό βέβαια οφειλόταν στην απουσία μιας ολοκληρωμένης αστικής προσφυγικής νομοθεσίας, αντί για την οποία οι κυβερνήσεις προχωρούσαν κάθε φορά σε συμπληρωματικές διατάξεις, για να καλύψουν τα κενά προηγούμενων νομοθετικών διαταγμάτων.

²⁸⁹ Για τον αριθμό των προσφύγων που προέρχονταν από την ανατολική Θράκη, τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Βουλγαρία και εγκαταστάθηκαν στις 3 υποδιοικήσεις του νομού Ροδόπης, βλ. τις παραπομπές 5,6,7, στη σ. 1 της παρούσας εργασίας.